

det, han benævner forskellige klassespecifikke styringsrationaliteter. Det er et skel, han er bevidst om, Foucault ikke selv vælger at benytte, og det er også et skel, han modificerer kort efter, han har indført det (s. 257).

Imod hans tentativt fremførte tese om forskellen på så at sige en „underklasse“-Lancaster og en „overklasse“-Lancaster taler observationer af en yderst livlig og „fri“ benyttelse af metoden ved en af de helt store arbejderskoler i London. N.F.S. Grundtvig besøgte denne skole og kom hjem med et helt forandret og positivt billede af metoden. Dette gav stødet til en omtolkning af metoden i retning af visionen om en fri og levende vekselvirkning imellem bønder og borgere i en kongelig højskole i Soer – et spor, som ikke skal følges videre her. Blot giver det anledning til at stille spørgsmål ved Larssons lidt strikse og efterhånden ret konventionelle analyse, som ser mange historiske skoleinitiativer som klassespecifikke og undertrykkende.

Jesper Eckhardt Larsen

| FRODE ULVUND: *Nasjonens antiborgere. Forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814-1964*, Cappelen Damm Akademisk, Oslo 2017, 256 s., 399 NOK.

Eidsvollforfatningens § 2 var en fortsættelse af den danske enevældes restriktive religionslovgivning. Den slog for det første fast, at den evangelisk-lutherske religion skulle forblive „Statens offentlige Religion“, og at borgerne var pligtige at opdrage deres børn i denne tro. Den kaldes jødeparagraffen, fordi den formener jøder „Adgang til Riget“, men rummer i punktummet forud også en anden væsentlig klausul, som ofte glemmes: „Jesuitter og Munkeordner maae ikke taales“. Religionsfriheden blev først formelt indført løbende over de følgende 150 år. Konventikelpakaten ophævedes i 1842, dissenterlov (tilladelsen til at danne kristne religionssamfund) indført i 1845, jødeforbuddet blev ophævet i 1851, jesuitter fik først adgang til Norge i 1956 (altså nittenfemtiseks), og fuld religionsfrihed indførtes formelt først med en grundlovsændring i 1964.

Professor Frode Ulvund fra Universitetet i Bergen undersøger i denne lille bog de begrundelser, der blev fremført i den offentlige debat imod religiøse minoriteter i Norge i 1800- og 1900-tallet, ofte i forbindelse med diskussioner af foreslåede ændringer af de love, der regulerede religionsfriheden. Han har foruden jøder og jesuitter valgt mormonerne som eksempel. Hvorfor grupperinger som haugianerne, læstadianere eller kvækere er valgt fra, er ikke helt klart. Under alle om-

stændigheder er der tale en meget interessant undersøgelse med en rigdom af eksempler, der har meget at tilbyde også for en dansk læser.

Hovedkonklusionen – at de religiøse mindretal har fungeret som det fremmede, ud fra hvilket norskheden har defineret sig – er for så vidt ikke overraskende: „Jøder, mormoner og jesuitter stod fra 1814 og utover fram som norske nasjonens antiborgere. Sentrale aktører innen det politiske og byråkratiske systemet, samfunnsinstitusjoner som kirken og universitetet samt taleføre debattanter i offentligheten definerer dem som samfunnsfiender. Som antiborgere – motsatser til gode borgere – spilte disse politisk og religiøst utstøtte grupperne en viktig rolle i den norske nasjonsbyggingen“ (s. 211).

Kvaliteten i Ulvunds arbejde ligger i detaljen. For det første er der den empiriske dybde. Ulvund øser af en rigdom af materiale. En undersøgelse af denne karakter hjælpes naturligvis meget på vej af Nasjonalbibliotekets omfattende digitalisering af norske aviser og bøger. Men det kræver stadig en sikker hånd og først og fremmest evnen til at stille de rette spørgsmål at gennemføre den.

For det andet sætter Ulvund det norske tilfælde ind i en international kontekst. De argumenter, metaforer og sammenligninger, der blev anvendt i den norske debat, havde for det meste deres tydelige paralleller – og, må man formode, ophav – i udenlandske diskussioner. Ulvund formulerer det som „en transnasjonal sirkulasjon av stereotyper og klisjéer“ (s. 225).

For det tredje viser Ulvund, at argumenterne for størstedelen er politiske og sekulære. Det har været om ikke et dogme, så dog en generel antagelse, at den kulturelt og politisk motiverede anti-semitisme er et fænomen fra 1800-tallets sidste halvdel, mens anti-jødiske ytringer før den tid betegnes som anti-judaisme, fordi de menes at have benyttet religiøse og teologiske argumenter.

Der var også rent religiøse og teologiske argumenter imod jesuitter, jøder og mormoner. For sidstnævntes vedkommende var det af stor betydning, om de overhovedet kunne karakteriseres som kristne, for i så fald var de omfattet af dissenterloven. Det var i høj grad en teologisk diskussion. I en lidt mere afledt form gjaldt det sammenligningen med andre religiøse samfund. Her er det ganske påfaldende, hvordan „tyrkerfrygten“ levede videre i den offentlige debat, når fx mormoner blev sammenlignet med muslimer. Netop fordi det er så oplagt, er det godt, at Ulvund holder sig for god til at drage sammenligning med vore dages diskussioner.

Det centrale fjendebillede, som Ulvund fremdrager, er frygten for „en stat i staten“. Det er tydeligvis et politisk eller samfundsmæssigt argument. Det er ikke alene frygten for, at en given religion kunne skabe sin egen jurisdiktion og social struktur inden for Norge, men også

at dette samfund i samfundet i sidste ende var dirigeret udefra. For katolikken gjaldt den svensk-norske konge ikke som lovlig øvrighed, lød argumentet med den begrundelse, at biskoppen af Rom var enhver katoliks egentlige fyrste. Mormonerne var i virkeligheden styret fra USA, hvor de også søgte at oprette en selvstændig republik, og for jødernes vedkommende blev deres evne til national loyalitet overhovedet betvivlet. Det er en meget stærk tese i bogen, som faktisk kunne have været forfulgt med endnu større nidkærhed af forfatteren.

Til nuancering af Ulvunds synspunkt kan der fremføres to betragtninger: For det første en begrebshistorisk kvalificering af ideen om en stat i staten og for det andet en mere kontekstualiseret forståelse af religionens betydning for samfundet.

For at tage det sidste først var tilslutning til statens offentlige religion en forudsætning for at kunne betragtes som myndig borger. Ulvund skelner teoretisk mellem politisk og moralsk borgerskab (s. 220), men i Danmark-Norge eksisterede der i praksis et religiøst-politisk-moralsk-socialt borgerskab. Det blev institutionaliseret med indførelsen af konfirmationen i 1736. Dermed blev sammenhængen mellem almueskolen og kirken cementeret, idet grundskolen simpelthen var konfirmationsforberedelse, og konfirmationen var en eksamen, der i bogstavelig forstand gav adgang til de voksnes rækker. Man kunne ganske enkelt ikke få en læreplads, gifte sig eller aflægge ed, hvis man ikke var konfirmeret. I juridisk forstand var de religiøse mindretal i sagens natur derfor menedere. „En god borger var en kristen borger“, som Ulvund selv skriver (s. 223), men altså også i mere og andet end blot diskursiv forstand.

Det er baggrunden for det såkaldte frihedsbrev for jøder i 1814. Ulvund skriver, at det „likestilte jøder med danske borgere på det økonomiske området“ (s. 73). Det var væsentlig mere end det. Til gengæld for at indføre ritualer, der af det øvrige samfund kunne genkendes som paralleller til dåb og konfirmation, fik jøderne adgang til samme status i det borgerlige samfund som de øvrige konfirmerede danskere. Spørgsmålet om religionsfrihed greb altså dybt ind i skolevæsen, familieret, retspleje og næringsliv. Dertil kommer fattigforsorgen, der i landdistrikterne mere end i byerne var kirkeligt bestyret.

Det leder over til den anden pointe. Vendingen „en stat i staten“ var som nævnt et genkommende kritikpunkt mod minoritetsreligionerne, altså at de var isolerede enklaver eller korporationer, der udfordrede kongens suverænitet ved f.eks. at opretholde egen jurisdiktion. Ulvund udnytter imidlertid ikke den begrebshistoriske pointe, at formlen opstod på et tidspunkt – i midten af 1700-tallet – da begrebet stat stadig havde flere betydninger. Den væsentligste bibetydning af ordet var *etat* eller *stand*. Ulvund citerer J.G. Fichtes *Beitrag zur Be-*

rechtiung der Urteile des Publikums über die französische Revolution (1793) for at omtale jøderne som en stat i staten. Fichte anvendte det samme udtryk om adelen og her tydeligvis i betydningen stand. Kritikken af de religiøse minoriteter som en stat i staten konvergerede altså med den kritik af stænderstaten, som udgik fra tanken om folkesuveræniteten og siden også den nationale tanke, der betragtede hele folket som én stand og som én stat. Det flugter fint med Ulvunds konklusion, der netop ser synet på minoriteter som en del af opbygningen af den nationale bevidsthed.

Ulvund er kort inde på det, hvor han identificerer udtrykket „en stat-i-staten“ som „et antiføydalt slagord“ (s. 53), men overfører ikke denne pointe til sin egen undersøgelse. Det ville på nogle punkter have beriget hans konklusion, hvis han ikke alene havde læst Reinhart Kosellecks forord til *Geschichtliche Grundbegriffe*, som der henvises til, men også artikler fra samme opslagsværk om f.eks. *Staat*. Selvom begrebet stat i 1800-tallet stadig mere entydigt antog den nutidige betydning, er det klart, at den gamle bibetydning hang ved. Men yderligere var det sådan set også denne bibetydning, der blev forstærket i Danmark i 1814, da det mosaiske trossamfund blev konsolideret som en korporation med eget skolevæsen, egen civilregistrering og egne fattiggasser. Denne pointe er naturligvis ikke direkte overførbart til Norge, al den stund landet var uden en jødisk menighed eller en katolsk for den sags skyld. Praktisk betydning fik det først og fremmest, da landet blev stillet over for udfordringen fra den mormonske missionsvirksomhed fra slutningen af 1840'erne. Men først og fremmest var disse minoriteter fatamorganaer, der tjente som modbillede til det Norge, der var under opbygning, og som ikke kun diskursivt men konkret juridisk gjorde brug af et borgerskab, hvis ophav var religiøst.

Jes Fabricius Møller

| JAN RÜGER: *Heligoland. Britain, Germany, and the Struggle for the North Sea*, Oxford University Press, Oxford 2017, 235 s., 25 GBP.

Som en ø „halvt så stor som Gibraltar“ beskriver Jan Rüger Helgoland, genstanden for sin undersøgelse, hvormed han peger på øens centrale militærstrategiske betydning i Nordsøen for briterne i 1800-tallet og for Tyskland under de to verdenskrige i 1900-tallet.

Rüger indleder med den i både Tyskland og Danmark så godt som ukendte epoke i øens historie som tilhørende den danske konges riger og lande. Briternes erobring af øen i 1807 markerer begyndelsen på Den Røde Klippes tid som „Nordsøens Gibraltar“, dengang som del